

KAKO SU PRALI NAŠI STARI – VODA I PRANJE RUBLJA KROZ POVIJEST

Branka Beović, dipl. ing. građ.

Pranje rublja je nekada bio jedan od najtežih ženskih poslova. U vrijeme prije izgradnje vodovoda i izuma perilica za pranje rublja, sve se rublje pralo ručno i to na potocima, rijekama, lokvama, barama, fontanama, javnim zdencima i u moru. To je bio posao kojeg su radile isključivo žene.

Slika 1: Šestinske pralje tijekom pranja rublja na potoku (Svijet, 19. travnja 1930.)

Šestinske pralje

Sve do polovice 20.-og stoljeća žene iz Šestina su za život zarađivale pranjem rublja imućnijim zagrebačkim obiteljima. Svake su nedjelje donosile čisto, a odnosile prljavo rublje na pranje. Kako je to izgledalo vidljivo je iz priloga objavljenog u novinama „Večer“, od srijede 27. travnja 1927. godine:

Sav blatni „veš“ Zagreba pere selo, peru Šestine. Svake nedjelje o podne kucaju nam na vrata Šestinčanke u čistom bijelom ruhu i donose nam čisto, oprano i „porolano“ rublje, a odnose zamotak blatnoga. Mnoge se domaćice i naljute što joj pralja dolazi baš o podne, kad je najviše posla oko objeda, ali Šestinčanke ranije ne mogu, jer obavljaju i druge svoje poslove prije toga. U svakoj kući redovito po jedna pralja ima više stanara za „konte“, a gdje gdje i sve. Kad pralje poberu sve rublje za pranje, odnose zamotke do nekih kola (na kojima se inače vozi sijeno), upregnuta u par volova i sve natrpaju svoje zamotke na kola, s kojima se onda sve zajedno vozi u Šestine.

Kako su Šestinčanke prale rublje?

Prljavo rublje su slagale u *parenicu*, drvenu posudu s malim otvorom na dnu, nad kojim su stavljali slamu tako da je voda mogla pomalo kapati van. Rublje u *parenici* zaštitili bi čistom krpom, preko krpe nasuli pepeo i zatim preko svega nalijevali vruću vodu. Taj su proces ponavljali dok kroz slamu nije počela teći čista voda. Slamu bi maknuli, začepili otvor i rublje ostavili namakati preko noći. Ujutro bi ga prali na potoku u drvenom koritu.

Pralo se tijekom cijele godine, bez obzira na godišnje doba i klimatske uvjete. Zimi, kad su se potoci zaledili, muževi pralja su na mjestu za pranje sjekirama razbijali led, a praljama donosili toplu vodu u limenim kantama da bi na trenutak ugrijale promrzle ruke.

Perila

Za pranje i ispiranje rublja služila su i perila koja su se nalazila uz izvore vode. Nekoliko njih predstavljeno je u nastavku.

Perilo Dražica

Izvor Dražica u Opatiji se prvi puta spominje u dokumentu od 5. rujna 1894. godine, kojeg je potpisao Emil v. Mayerslach. Da bi se smanjili problemi s opskrbom vode i povećala protupožarna sigurnost, on je predložio da se na Dražici podigne

Slika 2: Sabrano se rublje za pranje vozi na selo (Svijet, 19. travnja 1930.)

Slika 3: Korito za pranje rublja (snimila: B. Beović)

Slika 4: Rifljača (snimila: B. Beović)

Slika 5: Stroj za pranje – početci (Svijet od 19. travnja 1930.)

spremnik za vodu visine 8 m i površine 4x4 m, koji bi se punio iz izvora Dražica. Troškovi izgradnje procijenjeni su na 2.000 forinti. Mayerslachova ideja nije realizirana, a umjesto vodospreme su Opatijke dobile perilo. (Kostelac, 2009.)

I na području općine Vinodol nalazi se velik broj očuvanih perila. Perila su različitih oblika, od kamena ili betona te imaju jedan ili više bazena u koje je dotjecala voda iz vrela. U blizini je obvezno bilo i *brentišće*, kamen ili slična izdignuta površina na koju bi žene odlagale brentu ili kabao. Neka perila imala su i korita, kamenice na kojima se napajala stoka. Na čistoću perila pazili su svi mještani i redovito ih čistili.

Jedan izvor u Funtani, na koji su žene dolazile prati rublje, nosi naziv Perila.

Bakarsko Perilo

Uz samu morsku obalu u Bakru nalazi se Perilo. Tu se nekada prala roba, ali i pričavale najnovije zgone

i nezgode u gradu. Prjavu robu žene su prvo prale kod kuće, ručno, na drvenoj dasci. Za pranje su koristile sapun izrađen u domaćoj radinosti. Nakon toga bi robu stavljale u kabao i nosile do Perila na ispiranje. Često puta bi na glavnim trgovima osvanuo natpis kojim se zabranjuje pranje rublja na Perilu s peralnicama. Udaranje robe smetalo je bakarskoj gospodi u njihovom popodnevnom počinku.

Perila na otoku Krku

I na otoku Krku je sačuvan veliki broj perila. Krčka perila nalaze se na mjestima gdje postoji protočna voda. Voda ulazi u mjesto koje je uređeno za pranje robe (uvijek su to koso postavljene kamene plohe), prolazi kroz njega i istječe iz perila van. Na mjestu gdje voda ulazi u perilo žene su mogle napuniti veliku posudu za piće i na glavi odnijeti vodu kući.

Perila su bila mjesto okupljanja i druženja gdje su žene uz naporno ručno pranje mogle malo i popričati.

Slika 6: Rublje se nekada pralo domaćim sapunom (snimila: B. Beović)

Slika 7: Stara pegla na ugljen (snimila: B. Beović)

Slika 8: Perilo Dražice u Opatiji (snimila: B. Beović)

Slika 9: Perilo Funtana (snimila: B. Beović)

Dolazili su i mladići isprati bačve, „slučajno“ baš onda kada su robu prale najzgodnije djevojke u selu.

Perilo u Puntu se danas nalazi na lokaciji „Vele vode“. Do 1942. godine perilo se nalazilo pokraj današnje pošte gdje su također bili izvori slatke vode. Odmah do njega bila je ribarnica pa su se žene koje su tu prale odjeću često znale posvađati s onima koje su na istom mjestu čistile ribu. Bila je tu i primitivna perilica rublja od isklesanih monolitnih kamenih blokova postavljenih u krug. U njoj su prali deke i kapute, i to zajedno s oblim kamenjem koje se ubacivalo u vrtlog. (Žic-Teklin; Tabako, 2018.)

Krušija u Krku izgrađena je na ušću ponornice Ponikve u more. Još u 20.-om stoljeću žene su, noseći pune kablove na glavi, dolazile ovamo ispirati rublje.

Riječka perila

U Rijeci su javna perila bila podignuta na više mjesta u gradu, a služila su stanovnicima Rijeke i okolnih naselja za pranje rublja. Većina ih je bila natkrivena. Kada je u Rijeci izgrađen vodovod, perila su izgubila svoj značaj, pa postupno dolazi do njihovog zatvaranja. Dva perila nalazila su se na području Školjića.

Dva perila su bila na Mlaki. Jedno je perilo bilo izgrađeno za bolnicu, a vodu je najvjerojatnije dobivalo iz izvora Beli Kamik. U Rijeci je još i danas sačuvano jedno perilo, na Brajdi, a napajalo se iz istoimenog izvora. Za javnu uporabu zatvoreno je 1939. godine.

Na Sušaku su žene rublje prale na strmoj kamenitoj obali Rječine, pa se događalo da u rijeku padnu ili one ili rublje koje su kasnije barkama lovili po Rječini.

Zanimljivo je da je Sanitarna komisija gradskog magistrata, u vrijeme izbijanja epidemije kolere 1886. godine, privremeno zatvorila perilo koje se nalazilo preko puta bivše domobranske vojarne *Honved*. Na njemu se pralo rublje iz domobranske vojarne u kojoj je bilo registrirano šest slučajeva zaraženih kolerom. Ova mjera opreza poduzeta je zbog toga što su otpadne vode perila navodnjavale okolne vrtove, pa je prijetila opasnost da se epidemija proširi konzumiranjem povrća s tog područja. (Grgurić, 1997.)

Danas su perila samo nijemi svjedok, podsjetnik na neka davna vremena, kad su na njima brojne generacije žena prale rublje, i vrijeme i muku kratile razgovorom.

Rublje se pralo i na fontanama.

Velika Onofrijeva česma

Tijekom obnove velike Onofrijeve česme, 1707. godine, odlučeno je da na njoj nakon dovršetka radova „nitko ne smije prati platna ili krpe, niti čistiti suđe, pod prijetnjom kazne zatvorom“. Uprkos zabrani rublje se na fontani pralo i u drugoj polovini 18. stoljeća, barem ako je suditi po jednoj satiri (Fisković, C. (1979.): *Satira Dubrovnik danju i noću* iz 18. stoljeća) koja donosi svakodnevni opis Dubrovnika.

Fontana Fontebranda, Siena

Fontebranda je jedna od najstarijih i najpoznatijih monumentalnih fontana Siene.

Današnja fontana sagrađena je 1193. godine. Bila je to kompleksna građevina, od koje još uvijek postoji

Slika 10: Perilo u Bakru (snimila: B. Beović)

Slika 11: Perilo u Puntu (snimila: B. Beović)

Slika 12: Krušija, perilo u Krku (snimila: B. Beović)

Slika 13: Perilo u Baškoj (snimila: B. Beović)

Slika 14: Perilo u Kolanu (snimila: B. Beović)

Slika 15: Pralište u Varaždinskim Toplicama (snimila: B. Beović)

veliki dio, iako nešto promijenjen tijekom vremena. Originalna konstrukcija može se vidjeti na starim slikama. Voda je tekla u kaskadno položene bazene. Prvi je bio za pitku vodu, drugi za vodu koju su pile životinje, treći za pranje odjeće, četvrti za pranje i osvježavanje životinja. Voda koja se ispuštala iz bazena koristila se za različite zanatske aktivnosti kao što je pranje vune i štavljenje kože.

Česme u Istri

U drugoj polovini 19. stoljeća mnoge su istarske česme preuređene tako da su im dodana korita i kanali. Odvojena korita imala su trojaku funkciju: prvo se koristilo za piće, drugo za napajanje stoke, a treće za pranje rublja. Gotovo su sva bila ograđena zidicom koji ih je razdvajao i bio nagnut prema unutra, kako bi se bolje prostrlo rublje, a imao je i utore za odlaganje sapuna. (Krmac, 2013.)

Ilok

Na česmi Valovi - Veliki bunar uvijek je bilo živo. Na nju se dolazilo osvježiti izvorskom vodom, napajati stoku, napuniti limenu burad za prskanje vinograda, voda se koristila za ispiranje i pranje krpara, podnih prostirki, a znali su doći i vatrogasci napuniti cisterne za polijevanje ulica ili za gašenje požara. Skoro svaki dan na Velikom bunaru su bile i vešerice - pralje Mara Dobošević i Aga Dermišek, koje su išle po privatnim kućama uz nadnicu prati rublje. Za ispiranje im je trebala veća količina vode pa su to obavljale na Velikom bunaru. (Rimpf, Černi, 2017.)

Bara Periščica u Međimurju

Rublje se pralo i u barama. Jedna od njih je Periščica, velika duguljasta bara u Donjoj Dubravi u Međimurju, koja je bila povezana s Drajićom, pritokom Drave. Žene su u njoj prale, odnosno isplahnjivale rublje. Komad po komad rublja stavljale bi na korito i praljkama udarale po njemu. (Novak, 2007.)

Stupe i koševi

Snaga vode koristila se za konačnu obradu tekstila u stupama i koševima.

Čisto tkano sukno valjalo se u stupama, koje su svojim velikim nazupčanim batovima lupale po suknu, istodobno i prevrtali i ispirali čistom vodom, tako da se dobilo čvrsto kompaktno sukno platno bez vunjenih dlačica, čvršće i podatnije za krojenje i šivanje odjernih vunjenih predmeta. Biljci i drugi vuneni predmeti prali su se i omekšavali samo u koševima, dubokoj buradi s rupama na bočnicima, gdje su se pod jakim mlazom vode ispirali po 5-6 sati (koš je tako neka vrsta perilice!). (Žalac, 1990.)

Pranje rublja na rijekama

Danas je teško zamisliti da su žene nekada prale rublje na rijekama (Dunavu, Savi, Dravi, Cetini, Gackoj,

Slunčici, Petrinjčici, Seni, Tiberu ...), na brodovima – praonicama (*bateaux-lavoir*) na Seni ili na vešerskim splavima na Savi.

Savske splavi

U glasilu *Posavska Hrvatska*, od 2. rujna 2011. godine, u članku *Savske splavi* opisano je kako se nekada pralo rublje na Savi. Prve dvije drvene splavi za pranje i ispiranje rublja (*veša*) i grabljenje vode iz Save je 1892. godine dao napraviti tadašnji gradonačelnik Broda, Aleksandar Radosavljević. Savska voda se nosila kući za kuhanje i za piće, jer grad Brod tada nije imao vodovod. Jedna *vešerska* splav je bila ispod Jelačićevog trga, a druga iza Repičevog kupališta.

Siromašni su sami prali svoje rublje, a bogatiji bi platili pralju, *vešericu*. One su išle po kućama i tamo prale, a na Savi ispirale rublje. *Vešerice* su nosile posebne haljine preko odjeće da se ne bi smočile. Rublje su donosile u košarama od oguljenih šiba, manje na glavi, a veće bi im netko pomogao nositi do Save. Na sredini splavi bila je kvadratna rupa. U njoj su ispirale rublje, što je bilo sigurnije nego da ga ispiru s ruba splavi u otvorenoj Savi, budući da se znalo dogoditi da se okliznu na mokre daske splavi i završe u Savi.

Splav je za obalu bila vezana lancem, a na nju se s obale dolazilo po položenoj široj dasci.

Neke *vešerice* su na Savi odmah i sušile rublje. S *vešericama* su često dolazila djeca i kupala se ili držala za splav i brčkala u Savi. Mnoga od njih su tako i proplivala.

Brodovi – praonice na Seni

U Parizu su pralje za svoj posao, u vrijeme prije izgradnje vodovoda, trebale izdašnu opskrbu čistom vodom koju su mogle dobiti samo iz Sene, riješenu odvodnju i dovoljno prostora da bi mogle sušiti rublje. Jedino su rješenje praljama bili brodovi-praonice (*bateaux-lavoir*). Voda je bila besplatna, nedostatak kanalizacije nije predstavljao problem, a takse za postavljanje broda-praonice na Seni bile su minimalne u usporedbi s enormnim rentama u Parizu. Zadnji ovakav brod-praonica uklonjen je 1906. godine.

Sumporni izvori i vode za pranje rublja

U Varaždinskim toplicama postoje dva *prališća*, javne kade s tekućom termalnom vodom, koju su mještani nekada koristili za pranje rublja. Vruću sumpornu vodu, dok nije bilo vodovoda, nosili su kućama i kupali u njoj djecu. Isto tako, a zbog njene ljekovitosti, sumpornu su vodu, uz dodatak limuna i pili.

Slika 16: Česma tri kralja u Klisu (snimila: B. Beović)
Sa strane zidova postavljen je po jedan niski prag namijenjen pranju rublja, zvan pralo ili mlatilo.

Slika 17: Onofrijeva fontana u Dubrovniku, još su u 18. stoljeću žene u njoj prale rublje (snimila: B. Beović)

Slika 18: Stupa, Nacionalni park Krka (snimila: B. Beović)

Slika 19: Koš, Nacionalni park Krka (snimila: B. Beović)

Split je, također, imao nekoliko izvora sumporne vode, a na jednom od njih, *Piškero*, su žene iz Velog Varoša dolazile prati rublje koje su nakon pranja ispirali na *Matejuški*. Ivan Kovačić se u knjizi „Smij kroz suze“, autobiografskoj knjizi o životu u Splitu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, sjeća da je kao mali vodom s Piškere punio čaše turistima, a oni su tu vodu pili jer se vjerovalo da pomaže u liječenju raznih bolesti.

I u selu Sv. Helena, nedaleko Samobora, izvire topla sumporna voda. Prije nego što je vrelo bilo uređeno za kupalište, bila je tu prava močvara na koju su žene, samoborske i helenske, po zimi dolazile prati rublje, jer je bilo ugodnije prati u toploj vodi, nego na zamrznutoj Gradni. (Lang, 2009.)

Voda za pranje rublja u Zagrebu u vrijeme prije izgradnje vodovoda

Dragutin Hirc u knjizi *Stari Zagreb* piše da je u vrijeme prije izgradnje vodovoda u Zagrebu vodu za pranje trebalo nositi iz potoka Medveščaka ili u kući skupljati kišnicu u badnje. Hirčevi roditelji, kao i drugi stanovnici Kamenite ulice, imali su *bedinericu* koja im je nosila vodu i u tom poslu ostarjela. Ako dulje vrijeme nije pala kiša, onda je vodu za pranje valjalo kupovati i unaprijed naručiti za one dane kad će se prati rublje.

Glačanje rublja

Rublje se poslije pranja i sušenja glačalo. Radilo se to starinskim glačalom, *peglom* na željeza ili *peglom*

na ugljen, kakve danas nalazimo u etnografskim muzejima ili na sajmovima starih stvari. Ako netko nije imao glačalo, rublje se namatalo na valjak, na njega bi se stavilo drveno korito u koje bi se posjelo dijete (ili kamenje) i žene bi pomicala to korito po valjku naprijed-nazad nekoliko puta.

Pranje rublja u statutima i odredbama

Srednjovjekovni statuti propisivali su zabranu bilo kakvog onečišćavanja i ugrožavanja javnih voda. Buzetski statut iz 1575. godine sadrži odredbu kojom se zabranjuje pranje tkanina ili trava na izvorima pokraj Buzeta ili u njegovom području, pod prijetnjom kazne od 20 malih solada za svakog prekršitelja. (Krmac, 2013.) Riječki statut propisuje sličnu odredbu koja se odnosi na pranje rublja na bunaru i ostavljanje nečistoća u blizini. Bračkim statutom (treća knjiga reformacija iz 1435. godine) propisana je zabrana pranja, vjerojatno pranja rublja, možda bačava, u određenim lokvama. Prekršitelj je morao platiti novčanu kaznu. U suprotnom bi se kažnjavao drakonskom tjelesnom kaznom (bičevanje).

Slika 20: Spomenici praljama, *Šestinska pralja*, autor: akademski kipar Vid Vučak, 2017. (snimila: B. Beović)

Pranje je bilo dopušteno u kamenicama koje su u blizini lokava ili izvan lokava koje su navedene u glavi V – „O tome da se ne smije prati u tuđoj ograđenoj lokvi“.

U Dubrovniku je Veliko vijeće 19. veljače 1443. godine donijelo propise o korištenju vodovoda. Tko je prao vunu ili platno u vodovodnom kanalu, van mjesta određenih za to, bio je kažnjen s globom od 25 perpera ili mjesec dana zatvora. Najoštrija je kazna bila predviđena u slučaju da netko otvori, razbije ili začepi kanal, zbog čega bi se voda razlijevala ili bi se poremetio njezin tok. Takvom prekršitelju prijetio je gubitak desne ruke!

(...) najznamenitiji zagrebački zdenac bio je Manduševac ..., a osim toga bila su još dva javna zdenca, koje je dao grad obzidati. Zagrebačko gradsko poglavarstvo donijelo je 24. siječnja 1472. godine odredbu da ne smije nijedan čovjek niti žena na ovim zdencima rublje prati i to tri rifa (1 rif je iznosio oko 70 cm) daleko od ograde. Ako bi se tko o tu odredbu pregriješio, morao je za svaki put platiti po jednu marku globe, a osim toga imao se odmah hapsiti i u gradskoj tamnici kazniti. (Barle, 1902.) Dvjestodvadeset godina kasnije, 4. veljače 1692. godine, (...) budući da je javno vrelo Manduševac sasvim zapušteno, a osim toga se oko njega i u njemu opaža silna nečistoća, jer se tamo napajaju konji, služavke peru rublje i dr., i da se to spriječi, odlučeno je da se imenuje jedan građanin koji bi

Slika 21: ... Krčka pralja, autorica: akademska kiparica Marija Ujević-Galetović, 2012. (snimila: B. Beović)

Slika 22: ... Šjora Tina, autor: akademski kipar Ratko Petrić, 2015. (snimila: B. Beović)

pazio na čistoću, tako da se u vrelo ne baca smeće. Za to se čuvanje imenuje Andrija Kavaljer da budno i marljivo bdije nad gore spomenutim...(Dobronić, 1992.)

Pralje i umjetnost

Pralje su bile čest motiv umjetnicima – piscima, pjesnicima, slikarima i kiparima.

Marija Kantabelka, opatijska lavenderka, ... tuju je robu prala, lušjala i režental, ... ma je vavek kantala, ... i dokle je muž spraznjeval žmuji rasla njoj je goba i veli žuji ..., tako je opatijsku pralju u stihovima ovjekovječio Drago Gervais. Kod perila u Krku postavljen je 2012. godine kip *Krčka pralja*, akademske kiparice Marije Ujević-Galetović, posvećen svim Krčankama koje su tu nekada svakodnevno prale odjeću i rublje svojim obiteljima. U Šestinama je 2017. godine, u znak sjećanja na žene koje su nekada svakodnevno na potoku Kraljevec prale rublje Zagrepčanima, postavljena skulptura *Šestinska pralja*, akademskog kipara Vida Vučaka.

U središtu Preka priješkim praljama podignut je spomenik *Naša mati*, kipara Anselma Dorkina,

a Stjepan Benzon napisao im je pjesmu *Šesnaest lavandijera*. Naime, šesnaest pralja iz Preka na otoku Ugljanu utopilo se 2. studenog 1891. godine kad se u nevremenu na moru nedaleko od otočića Galevca prevrnuo brod koji ih je vozio u Zadar dok su nosile oprano rublje u Zadar, zadarskoj gospodi i gospodarima.

Žene su na *špini* u Belafuži u Zadru nekada ispirale robu i dolazile po vodu za kućanstva. *Špina* je uklonjena devedesetih godina prošlog stoljeća, a 2015. godine na poticaj Društva prijatelja Belafuže postavljena je simbolična *špina* kao podsjetnik na onu

prethodnu staru te kip Belafuške, *šjore Tine*, koju je izradio pokojni akademski kipar Ratko Petrić.

Izgradnjom vodovoda i izumom perilice rublja nestala je potreba za profesionalnim praljama. Danas svi rublje mogu oprati sami, a za to im je dovoljno samo nekoliko sati, a ne više nekoliko dana kao nekada.

Nekada težak fizički posao postao je danas lagan. Potrebno je samo rublje ubaciti u perilicu, dodati prašak i omekšivač, odabrati program, pritisnuti „Start“ i za nekoliko sati rublje je oprano. Nije potrebno izlaziti iz kuće po vodu, ne treba smočiti ruke. Što bi sve nekadašnje pralje dale da su one mogle tako prati rublje. ■

LITERATURA

- Barle, J. (1902.): O zdravstvu staroga Zagreba, Tisak Dioničke tiskare, Zagreb.
- Grgurić, M. (1997.): Riječke fontane i perila. Muzej grada Rijeka, Rijeka.
- Žalac, T. (1990.): Rastoke: na slapovima Slunjičice. Regionalni zavod za zaštitu spomenika, Zagreb.
- Gervais, D. (2004.): Pod Učkun, Izdavački centar Rijeka, Rijeka.
- Lešić, D. (2005.): Grad Krk: mala monografija velikoga grada. Aquanet, Krk.
- Novak, M. (2007.): Tragovi hrvatske mitologije. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.
- Hirc, D. (2008.): Stari Zagreb, sv. 2 : Kaptol i Donji grad. Matica hrvatska, Zagreb.
- Novosel, D. (2008.): Gračanska kronika, Župa Gračani, Zagreb.
- Lang, M. (2009.): Samobor: narodni život i običaji: u povodu 766. obljetnice grada Samobora. Grad Samobor, Gradska knjižnica Samobor, Meridijani, Samobor.
- Kečkemet, D. (2009.): Stari Split od kantuna do kantuna. AGM, Zagreb.
- Kostelac, M. (2009.): Povijest liburnijske vodoopskrbe i odvodnje. Komunalac, Opatija.
- Kovačić, I. (2010.): Smij kroz suze. Gradska knjižnica Marka Marulića, Split.
- Bokunić, B. (2013.): Šestine. Vlastita naklada, Zagreb.
- Krmac, D. (2013.): Na izvorima Istarskog vodovoda = Alle fonti dell' acquedotto istriano. Istarska kulturna agencija, Pula; Istarski vodovod, Buzet.
- Majer Jurišić, K.; Šurina, E. (2016.): Velika Onofrijeva fontana u Dubrovniku. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb.
- Rimpf, A.; Černi, R. (2017.): Voda je izvor života: česme, bunari i vodovod u Iloku. Muzej grada Iloka, Ilok.
- Žic-Teklin, A.; Tabako, L. (2018.): Otok Krk - konačno otkriven. Pandora Gong, Rijeka.
- Grüring, J.: (Dirty Laundry: Public Hygiene and Public Space in Nineteenth-Century Paris (2011.) (http://repository.asu.edu/attachments/56982/content/Gruring_asu_0010E_10921.pdf)